

BİŞR B. GİYÂS EL-MERİSÎ, HAYATI, GÖRÜŞLERİ VE İSLÂM DÜŞÜNCE TARİHİNDEKİ YERİ

Ahmet Saim KILAVUZ*

ÖZET

Mürcie'den Merîsiyye fırkasının kurucusu olan Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, fikhî bilgileri Ebu Yûsuf'tan almış, Hammâd b. Seleme ve Süfyân b. Uyeyne'den az miktarda hadis rivayet etmiştir. Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı Kur'anın yaratılmış olduğu fikrini serbestçe tartışmış ve Me'mûn'un ilmi sohbetlerinde yer almıştır. Hadisçiler tarafından bid'atçı ve cehmî olmakla suçlanan Bîsr, istitâat (kudret), kazakader, irade ve kulların fiillerinin yaratılması konusunda sünnî inancı benimsemiştir.

SUMMARY

Bîşr b. Ghıyâth al-Marîsî who founded the Marîsiyya party of the Murdja has got his knowledge of Islamic jurisprudence from Abû Yusuf; he has also narrated a small number of traditions from Hammad b. Salama and Sufyân b. Uyayna. Furthermore, he has freely debated the idea that the Koran had been created which Djahm b. Safvân brought forth, and has entered into the scientific talks of Ma'mûn. Whilst he has been accused by the students of the traditions of having been apocryphal and Djahmî, Bîşr has indeed adopted the Sunnite creed regarding the ability (omnipotence of God), eternal preordinance and destiny, will-power and the creation of human acts.

GİRİŞ

Hilâfet tartışmaları, üçüncü halife Hz. Osmân (35/656)'ın şehid edilmesinden sonra meydana gelen karışıklıklar ve iç harpler, fetihler sonucu müslümanların yabancı din ve kültürlerle mensup milletlerle ilişki kurmaları, İslâmın insanlara tanıdığı olduğu geniş fikir hürriyeti ortamı, değişik karakterdeki nassların nasıl anlaşılacağı, felsefenin terceme edilerek İslâm dünyasında yayılması, vb. amillerin, İslâm'da ilk fikrî ihtilâfların ve itikâdî problemlerin ortaya çıkışına sebep olduğu bilinmektedir. Sahabe döneminin sonlarına doğru Ma'bed el-Cühenî (80/699), ilk defa kader hakkında konuşmuş ve kaderi inkâr etmiş¹, Abdullâh b. Ömer (73/692), Câbir b. Ab-

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı

1 Bk. Müslim, İmân, 1.

dillâh (78/697), Ebu Hureyre (59/679), Abdullâh b. Abbâs (68/687), Enes b. Mâlik (93/712) gibi son sahabîler, kaderî inkâr edenlerden uzaklaşmışlar (teberri) ve onlara selâm verilmemesini, cenaze namazlarının kılınmamasını istemişlerdir². Hicrî I. asır sonu ile II. asır başlarında Allahın sıfatları meselesi tartışılmaya başlanmış, Ca'd b. Dirhem (118/736), Allahın bazı sıfatlarını inkâr etmiş, ondan bu görüşü Cehm b. Safvân (128/746) almıştır³. İslâm tarihinde, kulun iradesini inkâr ederek, cebr fikrini ortaya atan ilk şahıs kabul edilen Cehm, halk-ı Kur'ân (Kur'ânın yaratılmış olduğu görüşünün önde gelen ve ilk temsilcilerinden biri olmuştur⁴. Biz bu makalemizde, başta Kur'ânın mahluk olduğu görüşü olmak üzere, Cehm'in bazı görüşlerinin etkisinde kaldığı anlaşılabilir ve Abbâsî halifesi Me'mûn (218/833) döneminde, Mihne politikasının kuruluşunda rolü olduğu bilinen, Mezhepler Tarihçileri tarafından, Mürcie'den Merfisiyye fırkasının kurucusu sayılan, kelâmcı ve hanefî fakihî Bısr b. Gıyâs el-Merîsî (218/833) nin hayatını, görüşlerini ve İslâm Düşüncesindeki yerini tesbite çalışacağız.

I- HAYATI

Tam adı Bısr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme olan Bısr'in künyesi Ebû Abdîrrahmân'dır. el-Adevî, el-Merîsî ve el-Bağdâdî nisbeleriyle anılmıştır⁵.

Doğduğu yer ve tarih kesin olarak bilinmemektedir. Seksen yaş civarında öldüğü⁶ ve Hammâd b. Seleme (164/781) den hadis okuduğu rivayetleri⁷ göz önüne

- 2 Abdülkâhîr el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak (Mezhepler Arasındaki farklar, trc. E. Ruhi Fığlalı), s. 21-22, (İst. 1979).
- 3 İbn Teymiyye, el-Akîdetü'l-hameviyyetü'l-kübrâ (Mecmûatü'r-resâilü'l-kübrâ içinde), I, 435, (Beyrût 1392/1972).
- 4 Eş'arî, Makâlâtü'l-islâmiyyîn, I, 279-280, (İst. 1929-1930); Abdülkâhîr el-Bağdâdî, a.g.e., s. 189; Alî b. Ebî'l-'Izz, Şerhu'l-akîdeti't-tahâviyye, s. 269, (Kuveyt ts.); Ahmed Emîn Duha'l-islâm, III, 162 (Beyrût ts.). Allahın kelâm sıfatını ilk defa inkâr eden kişinin Ca'd b. Dirhem olduğunu bildiren eski kaynak Osmân b. Saîd ed-Dârimî (282/895) dir. Dârimî, Ca'd'ın "Cenâb-ı Hakkın İbrâhîm (a.s) ı dost edinmediğini, Hz. Musâ ile de konuşmadığını" iddia ettiği için, Irak valisi Hâlid el-Kasrî (126/743) tarafından Vâsit'ta öldürüldüğünü zikretmektedir. Bk. er-Redd ale'l-cehmiyye (Akâidü's-selef içinde), s. 349, (İskenderiye 1971).
- 5 Hayatı hakkında bk. Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII, 56-67 (Beyrût ts.) İbn Halikân, Vefeyâtü'l-a'yân, I, 277-278, (Beyrût ts.); Zehebî, Mîzânü'l-'itidâl, I, 322-323; (Beyrût 1382/1963); Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, X, 199-202, (Beyrût 1402/1982); İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, X, 281, (Beyrût 1966); İbn Ebî'l-Vefâ el-Kuraşî, el-Cevâhiru'l-mudiyye, I, 447-450, (Mısır) 1398/1978); İbn Hacer, Lisânü'l-mîzân, II, 29-31 (Haydarâbâd 1330 dan offset Beyrût ts.); İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, II, 44 (Beyrût ts.); Leknevî, el-Fevâidü'l-behiyye, s. 54, (Beyrût 1324); Zirikî, el-A'lâm, II, 27-28, (Beyrût ts.); Ömer Rızâ Kehhâle, Mu'cemu'l-müellifîn, III, 46, (Beyrût ts.); Brockelmann, GAL Suppl., I, 339-340, (Leiden 1937); Carra de Vaux, Bısr, İA, II, 655-656, (İst. 1970); Carra de Vaux-(A.N. Nader-J. Schacht), Bısr b. Ghyâth, The Encyclopaedia of Islam (New edition), I, 1241-1242, (Leiden 1960); Fuat Sezgin, GAS, 616-617 (Leiden 1967).
- 6 Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, X, 202.
- 7 İbn Hallikân a.g.e., I, 277; İbnü'l-İmâd, a.g.e., II, 44.

alındığında, O'nun, Bağdâd'ta 140/753 tarihlerinde doğmuş olması muhtemeldir⁸. Kuvvetli görüşe göre 218/833 yılı zilhiccesinde Bağdâd'ta vefat etmiştir⁹. 219, 228 ve 229 yıllarında öldüğü rivayetleri de vardır¹⁰.

Hz. Ömer (23/644) in kardeşi Zeyd b.el-Hattâb (12/633) ın azatlı kölelerinden olan bir aileden gelmektedir. Babası Kufe'de veya Bağdâd'ta boyacılık, kassârlık (veya kuyumculuk) yapan bir yahudidir¹¹.

Merîsî¹² nisbesini alış konusunda iki görüş vardır. İlki, ailesinin Mısır'da Asvân ve Nûbe şehirleri arasında kalan, Sudân'a yakın olan ve Merîs adı verilen bir köyden olmasıdır. Diğeri ise, Bişr'in Bağdâd'ta Decâc ve Bezzâzîn nehirleri arasında bulunan ve Derbu'l-Merîs denilen bir yerde doğmuş ve oturmuş olmasıdır¹³.

Döneminde hanefî fakihlerinin önde gelenlerinden biri olan Bişr, fikhî bilgileri Ebû Yûsuf (182/798) tan almış ve O'nun pekçok görüşünü rivayet etmiştir¹⁴. İmam Ebû Hanîfe (150/767) nin derslerine yetiştiği ve O'ndan bir miktar ders aldığı rivayeti¹⁵ başka kaynaklarda zikredilmemektedir. Bu rivayetin doğruluğu dikkate alınsa bile, O'nun 10-12 yaş gibi küçük bir yaşta Ebû Hanîfe'nin ilim meclisine katılması söz konusu olacaktır. Nakd-i ricâl müellifleri tarafından; bid'atçı ve sapık diye nitelenen, hadis rivayetinde güvenilir bir kimse olarak görülmemeyen¹⁶ Bişr, Ebû Yûsuf, Hammâd b. Seleme ve Süfyân b. Uyeyne (197/813) den az miktarda hadis rivayet etmiştir¹⁷. Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) bu hadislerden ikisini senedleriyle birlikte nakletmektedir¹⁸.

Cehm b. Safvân (128/746) a yetişememiş olan, fakat bazı görüşlerini tabirlerinden alarak¹⁹ O'nun etkisinde kaldığı anlaşılan Bişr'in, kelâmî meselelerle uğraşmaya ne zaman başladığı konusunda, kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Prof. W.M. Watt'ın da işaret ettiği gibi²⁰, Basra'lı muhaddis Hammâd b. Zeyd (179/795)

- 8 Bişr'in hayatından bahseden diğer eserler doğum tarihi hakkında bir bilgi vermezlerken, Ömer Rızâ Kehhâle, O'nun 138/755 te doğduğunu bildirmektedir. Bk. a.g.e., III, 46.
- 9 Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 67; İbn Hallikân, a.g.e., I, 278.
- 10 Bu rivayetler için (5) nolu dipnottaki kaynaklara bk.
- 11 Aynı kaynaklara bk.
- 12 Kaynakların çoğunluğu bu nisbeyi Merîsî şeklinde kaydederken, Yâkût el-Hamevî (626/1229), râ'nın şeddeli okunuşuyla Merrîsî şeklinde zikretmektedir. Bk. Mu'cemu'l-büldân, V, 118, (Beyrût 1376/1957). Müreysî şeklindeki okuyuşun ise (bk. İbnü'l-Esr, el-Kâmil fi't-târih, VI, 441, Beyrût 1385/1965) yanlış olması muhtemeldir. Nitekim aynı eserin bir başka yerinde (VII, 398) Merrîsî şeklinde hareketlendiği görülmektedir.
- 13 Bu görüşler için bk. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 56; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., V, 118; İbnü'l-Esr, el-Lübâb fı tehzîbi'l-ensâb, III, 200 (Beyrût ts.); İbn Hallikân, a.g.e., I, 278; İbn Kesîr, a.g.e., X, 281; İbn Ebi'l-vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 449.
- 14 İbn Ebi'l-vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 447; Leknevî, a.g.e., s. 54.
- 15 Leknevî, a.g.e., s. 54.
- 16 Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl, I, 322; İbn Hacer, a.g.e., II, 29.
- 17 Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 56; İbn Hallikân, a.g.e., I, 277; İbn Kesîr, a.g.e., X, 281; İbn Ebi'l-vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 448.
- 18 Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 56-57.
- 19 Zehebî, a.g.e., I, 322; İbn Hacer, a.g.e., II, 29.
- 20 W.M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fığlalı), s. 246, (Ankara 1981).

tarafından tekfir edilmesi²¹ göz önünde bulundurulursa, henüz genç yaşta bu ilim ve meseleleriyle meşgul olduğu söylenebilir. Hocası Ebû Yûsuf, kelâmıla uğraşmasını hoş görmemiş²², çok dindar, zühd ve vera' sahibi bir kelâmcı olmasına rağmen²³ kelâma fazlaca dalması sebebiyle halk ta kendisinden uzaklaşmıştır²⁴.

Bişr el-Merîsî, daha önce Cehm b. Safvân tarafından ortaya atılmış olan²⁵ Kur'ânın yaratılmış olduğu meselesini yeniden gündeme getirmiş, felsefî manada ve sistematik olarak konuyu tartışmış, Cehm döneminde belki henüz tam netlik kazanmamış olan ve gizli gizli konuşulan bu fikri serbestçe savunmuş, halka açıkça öğretmeye çalışmış ve devlet adamları aracılığıyla yayılmasını sağlamıştır. Gerçi Prof. Watt, Cehm'in hayatında Halk-ı Kur'ân meselesinin tartışılmamakta olduğunu belirterek, bu konuyu açıkça söyleyen ilk şahsın Bişr el-Merîsî olduğunu ileri sürerse de²⁶, bu iddia Bişr'in hayatından bahseden kaynaklarca teyid edilmemektedir. Aksine bu eserlerde, Bişr'den söz edilirken O'nun Halk-ı Kur'ân görüşünü serbestçe tartıştığı, bu görüşe fikri hürriyet kazandırdığı, meseleyi sistemleştirdiği, bir problem tarzında ortaya koyduğu, diğer meseleler arasında ön plâna çıkardığı veya yeniden gündeme getirdiğini bildiren ifadeler vardır (Harrara, cerrade ve ceddede'l-kavle bi halki'l-kur'ân)²⁷. Çünkü tahrîr, önceden gizli konuşulan bir fikre bağımsızlık kazandırmak ve serbestçe konuşulmasını sağlamak, daha güzel tarzda takdim etmek tecrîd, karışık olan bir şeyi belirgin, arı ve müstakil hale getirmek, başlıbaşına bir mesele olarak ortaya koymak; tecrîd de önceden var olan bir şeyi yeniden gündeme getirmek ve tekrarlamak manalarını ifade eder²⁸. Ayrıca Halk-ı Kur'ân meselesinin Bişr'den önce, Cehm b. Safvân tarafından ortaya atıldığını bildiren kaynaklar vardır²⁹. Müsteşrik Nyberg, Kur'ânın yaratılmış olduğu meselesini ilk ortaya atan kişinin Bişr el-Merîsî olduğu görüşünün doğru olmadığını söylemektedir³⁰. İbnü'l-Esîr (630/1233), başkâdi ve mutezile kelâmcısı Ahmed b. Ebî Düâd (240/854) tan söz ederken, O'nun Halk-ı Kur'ân görüşünü Bişr el-Merîsî'den aldığını kaydederek, bu görüşün silsilesini şu şekilde verir: Bişr el-Merîsî-Cehm b. Safvân-Ca'd b. Dirhem-Ebân b. Sem'ân-Tâlût b. Uhti Lebîd b.el-A'sam-Lebîd b. el-A'sam³¹.

21 Dârimî, a.g.e., s. 350.

22 Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 61-62, 63; Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, X, 201; İbn Ebi'l Vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 448; Leknevî, a.g.e., s. 54.

23 Zehebî, a.g.e., X, 200-201.

24 İbn Ebi'l-Vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 447; Leknevî, a.g.e., s. 54.

25 Eş'arî, a.g.e., I, 280.

26 W.M. Watt, a.g.e., s. 181; The Beginnings of the Islamic Theological Schools (Revue des Etudes Islamiques içinde), XLIV, 19 (Paris 1976).

27 Yâkût el-Hamevî a.g.e., V, 118; İbn Hallikân, a.g.e., I, 277; Zehebî, a.g.e., X, 200; İbn Kesîr, a.g.e., X, 281; İbn Hacer, a.g.e., II, 29; Leknevî, a.g.e., s. 54.

28 Bk. İbn Manzur, Lisânü'l-arab, III, 111, 116; IV, 181 (Beyrût ts.); Asım Ef. Kâmûs Terc., I, 1096, 1098; II, 253, (İst. 1304-1305); Zebîdî, Tâcu'l-arûs, II, 317, (Beyrût ts.).

29 Eş'arî, a.g.e., I, 280; Ahmed Emîn, a.g.e., III, 162; Brockelmann, GAL. Suppl. I, 339.

30 Nyberg, Hayyât'ın el-İntisâr'ına yazdığı notlar, s. 134-135 (Beyrût 1957).

31 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târîh, VII, 75. Aynı silsileyi İbn Teymiyye de vermektedir. Bk. a.g.e., I, 435.

Bişr, Kur'ânın yaratılmış olduğu görüşünü hararetle müdafaa ettiği için Hârûn er-Reşîd (193/809) döneminde takibata maruz kalmış, ölünle tehdit edilmiş ve uzun süre saklanmıştır³². Bu durum Emîn (198/813) zamanında da devam etmiştir³³. Daha sonra Me'mûn (218/833) un hilâfeti döneminde Bişr, itibarlı bir mevkiye sahip olmuş, halk-ı Kur'ân meselesinin, devletin resmî politikası olarak yürütülmesinde ve Mihne'nin kuruluşunda Me'mûn'a danışmanlık yapmıştır³⁴. Me'mûn'un huzurundaki çeşitli ilmî meclis, tartışma ve sohbetlerde sık sık yer alan³⁵ Bişr'in, Me'mûn'un huzurunda Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (242/856) ile aralarında geçen Halk-ı Kur'ân konusundaki bir tartışmadan dolayı, Me'mûn tarafından öldürtüldüğü ve Me'mûn'un da bu görüşünden vazgeçtiği rivayeti³⁶ kaynakların çoğunluğu tarafından doğrulanmamaktadır³⁷.

Bişr el-Merîsî, İmam Şâfiî (204/820) nin Bağdâd'a gelişinde, O'nunla tanışmış, arkadaş olmuş, pekçok fikhî konuda kendisiyle tartışmıştır. Bişr, Şâfiî'ye hürmetkâr davranır, O'nu hem sever, hem de O'ndan korkar³⁸. Şâfiî'den rivayette bulunan çok sayıdaki şahıs arasında Bişr'in de adı geçmektedir³⁹. Çok dindar, bilgili ve zeki bir kadın olduğu anlaşılan Bişr'in annesi⁴⁰, Bişr'i kelâmdan vazgeçmeye ikna etmesini Şâfiî'den istemiş, Bişr Şâfiî'nin bu teklifini kabul etmediği gibi⁴¹, O'nu da kelâmcı yapmaya uğraşmıştır⁴². Bişr, ayrıca Abdülazîz el-Mekkî el-Kinânî (235/849)⁴³ ve Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (242/856)⁴⁴ ile Halk-ı Kur'ân konusunda tartışmış, bir mutezile kelâmcısı olan Sümâme b. Eşres (213/828) ile birlikte, Muhammed b. Ebi'l-Abbâs (III. asır/9. asır) adındaki bir imâmîyle, Ali b. el-Heysem (III. asır/9. asır) adındaki ber zeydinin Me'mun'un huzurunda cereyan eden teşeyyu' konusundaki tartışmalarında hazır bulunmuştur⁴⁵.

Bişr, başta hadisçiler ve hanbelî uleması olmak üzere, pek çok kimse tarafın-

-
- 32 Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 64; Zehebî, Mîzânü'l-İtidâl, I, 32; Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, X, 201; İbn Hacer, a.g.e., II, 29; Fuat Sezgin, a.g.e., I, 616.
- 33 Carra de Vaux, Bişr, İA, II, 655; W.M. Watt, İslâm Düşüncesinin..., s. 220.
- 34 W.M. Watt, İslâm Düşüncesinin..., s. 247-248; The Beginnings..., XLIV, 17, 18.
- 35 Beyhakî, Menâkıbu's-Şâfiî, I, 463-464, (Kâhire 1391/1971); Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 60; İbn Tağribirdî, en-Nücumü'z-zâhira, II, 187, (Kâhire ts.); Aliyyu'l-Kârî, Şerhu'l-fikhî'l-ekber, s. 14, 30-31, (Mısır 1323); A.S. Tritton, İslâm Kelâmı (trc. Mehmet Dağ), s. 76, (Ank. 1983).
- 36 Pezdevî, Ehl-i Sünnet Akaidi (terc. Şerafettin Gölcük), s. 79, (İst. 1980).
- 37 Bk. W.M. Watt, İslâm Düşüncesinin..., s. 247.
- 38 Beyhakî, a.g.e., I, 199-206, 229, 399-401, 463-464; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 59-60; İbn Ebi'l-Vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 448.
- 39 Bk. Beyhakî, a.g.e., II, 330.
- 40 İbn Hallikân, a.g.e., I, 277-278.
- 41 Beyhakî, a.g.e., I, 204; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 59-60; İbn Ebi'l-Vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 448.
- 42 W.M. Watt, a.g.e., s. 246.
- 43 Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., X, 449; Alî el-Kârî, a.g.e., s. 30-31; Brockelmann, GAL. Suppl., I, 340; W.M. Watt, a.g.e., s. 349.
- 44 Pezdevî, a.g.e., s. 79.
- 45 Taberî, Târîhu'l-ümem, VIII, 577, (Beyrût ts.).

dan tenkit edilmiş, bid'atçı, cehmî, mülhid, zındık ve kâfir olmakla suçlanmışır⁴⁶. Hatta annesinin bile O'nun zındık olduğunu söylediği rivayet edilmiştir⁴⁷. İbn Teymiyye (728/1328), O'nu Cehmîyye'nin kurucusu olarak takdim etmekte, selef alimlerinin kendisini kötüleyip sapık saydıklarını zikretmekte, İbn Fûrek (406/1015), Gazzâlî (505/1111) ve Râzî (606/1210) gibi sünnî kelâmcılarla, Cübbâî (303/916) ve Kâdî Abdülcebâr (415/1025) gibi mutezile kelâmcılarının O'nun tevillerinin etkisi altında kaldıklarını söylemektedir⁴⁸.

II- MEZHEBİ VE GÖRÜŞLERİ

Bişr el-Merîsî bir hanefî fakihidir. Bağdâd'ta bir fikhî meclisi de bulunmaktaydı⁴⁹. Hanefî ekolünün çoğunluğunun görüşlerini benimsemekle beraber⁵⁰, bazı fikhî konularda cumhurun garib karşıladığı görüş ve icthadları olmuştur. Eşek eti yemeyi caiz sayması⁵¹, namazda tertibin şart olduğunu, bu sebeple kişinin kaza namazlarını kılmadıkça, vakit namazlarını kılamayacağını ileri sürmesi⁵² bu tip görüş ve icthadlardandır.

Mezhepler tarihçileri, Mürcie'nin bir kolu olan Merîsiyye'nin, Bişr el-Merîsî'nin tabileri olduğu görüşündedirler⁵³. Mâtürîdî kelâmcısı Ebu'l-Yûser el-Pezdevî (493/1099) her ne kadar Bişr'i, Cehm b. Safvân'la birlikte Cebriye'nin reislerinden sayıyorsa da⁵⁴, muhtemelen burada Cebriye sözü ile kastettiği hususun Cehmîye olması gerekir. Çünkü Bişr, biraz sonra söyleyeceğimiz gibi cebre inanmamakta, kulların fiillerinin yaratılması ve istitâat konularında Ehl-i sünnetin görüşünü benimsemektedir.

O'nun hayatından bahseden bazı kaynaklar ise, Bişr'i Mutezile'den sayarlar⁵⁵.

46 Bk. Buhârî, Halku ef'âlî'l-ıbâd (Akâidü's-selef içinde), s. 121, 123-125, 129, (İskenderiye 1971); Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 56, 61-65; İbnü'l-Cevzî, Telbisü İblîs, s. 15, (Mısır 1368); Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl, I, 323; Siyeru a'lâmi'n-nübela, X, 201-202; el-Uluvv li'l-aliyyi'l-gaffâr, s. 114, 158 (Medîne 1388/1968); İbn Hacer, a.g.e., II, 29-31; İbnü'l-İmâd, a.g.e., II, 44. Zehebî (748/1347), Bişr'den söz ederken, biraz mutedil davranarak, herhangi bir bid'attan dolayı tekfir edilen bir müslümanın, işlediği günah ne kadar büyük olsa da, kâfir-i asî, yahudî ve mecusî gibi olmayacağını; Allaha, Rasulüne, ahiret gününe inanan, bir takım farızaları yerine getiren fakat bid'atçı ve sapık olan kimseyi, Allahın, Rasule inatla karşı çıkan, puta tapan, şer'î esasları ihlâl ederek küfre düşen kimseye bir tutmayacağını söylemiştir. Bk. Siyeru a'lâmi'n-nübela, X, 202.

47 Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 59.

48 İbn Teymiyye, a.g.e., I, 436-437.

49 W.M. Watt, The Beginnings..., XLIV, 18.

50 Carra de Vaux- (A.N. Nader-J. Schacht), Bişr b. Ghiyath, a.g.e., I, 1242.

51 İbn Ebi'l-vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 450; Leknevî, a.g.e., s. 54.

52 İbn Ebi'l-vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 450.

53 Eş'arî, a.g.e., I, 140; Abdülkâhir el-Bağdâdî, a.g.e., s. 181; İsfereyînî, et-Teb-sîr fi'd-dîn, s. 61 (Mısır 1359/1940).

54 Pezdevî, a.g.e., s. 361.

55 Meselâ bk. İbn Kesîr, a.g.e., X, 281; İbn Ebi'l-vefâ el-Kuraşî, a.g.e., I, 447; Leknevî, a.g.e., s. 54. İbn Hazm (456/1064), Mutezile fırkalarının Ehl-i sünnete en yakın olanının Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (220/835) ile Bişr el-Merîsî'nin tabileri olduğunu zikreder. Bk. el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal, II, 112, (Beyrût 1395/1975).

Bir kimsenin Mutezile'den sayılabilmesi veya kendisine mutezili denebilmesi için hangi görüşleri benimsemesi gerektiği konusunda, mutezilere ait kesin bir tanım ve sınır da yok gibidir⁵⁶. Bazı temel konularda Mutezile'den farklı düşünen kişilerin, diğer konularda mutezili kanaati benimsemesi, onun Mutezile'den biri kabul edilmesini gerektirir mi? sorusuna, evet denilecek olursa, O'nun Kur'ânın mahluk oluşu, haberî sıfatların nefyi veya tevli⁵⁷, ru'yetullâhın inkârı⁵⁸ gibi Mutezile'nin tevhid prensibinin şumulüne giren konularda Mutezile görüşünü benimsemiş olmasını; kabir azabını, şefaati, kabirde Münker ve Nekîr'in sorgulamasını, sırât ve mızânı kabul etmediğine dair rivayetleri⁵⁹ göz önüne alırsak bazı kaynakların, O'nu Mutezile'den saymasını doğru bulabiliriz. Fakat mutezili Hayyât (298/910) in da ifade ettiği gibi⁶⁰, bir kimse, tevhîd, adl, va'd-va'îd, menzile beyne'l-menziletayn, emr bi'l ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker'den oluşan beş prensibin (usûl-i hamse) tamamını kabul edip, benimsemedikçe mutezili olmakla nitelendirilemez, görüşünden hareket edilirse, Bîşr'in bir Mutezile kelâmcısı sayılmaması gerekir. Nitekim O, Mutezile'nin adl prensibini reddetmiş, kulların fiillerinin yaratılması konusunda Ehl-i sünnetin kanaatını benimsemiştir. O'na göre, kulların fiillerinin yaratıcısı Allah Taâlâdır. Hayır ile şer, hidayet ile dalâlet, Allahın ezeli takdirine bağlıdır⁶¹. İstîâat (kudret) fiille beraberdir ve bu kudretin iki fiile de yeterli olması söz konusu değildir, ancak bir fiile yeterlidir⁶². O, bu görüşleriyle iki aşırı uç olan Cebriye ve Kaderiye'nin ortasında bir yer almıştır⁶³. Ayrıca Ca'fer b. Mübeşşir (234/848) le diğer itizâlî fikirler konusundaki tartışması⁶⁴, O'nun Mutezile'den olmadığı görüşünü desteklemektedir⁶⁵. Mutezile'nin adl prensibini reddeden Bîşr'in hal tercemesi de — muhtemelen — bu sebeple İbnü'l-Murtazâ (840/1437) nın Tabakâtü'l-mu'tezile isimli eserinde zikredilmemiştir⁶⁶. Hatta Mutezilenin, Bîşr'i, kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu ve istîâatin fiille beraber bulunduğunu söylediği için tekfir ettiği rivayet edilmiştir⁶⁷. Bîşr'in, en meşhur öğrencisi Huseyn b. Muhammed en-Neccâr (220/835) a, istîâat, kaza-kader ve irade konusunda etkilediği bilinmektedir⁶⁸.

56 Bk. W.M. Watt, The Beginnings..., XLIV, 16.

57 Bu konuda bk. Dârimî, Raddu'l-imâmi'd-Dârimî Osmân b. Saîd alâ Merissiyi'l-anûd, (Akâidü's-selef içinde), s. 363, 396, 399, 411, 442, 515, 531 (İskenderiye 1971).

58 Dârimî, a.g.e., s. 372-373; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 65-66.

59 Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 58, 61, 65-66; İbn Hacer, a.g.e., II, 30.

60 Hayyât, el-İntisâr, s. 93, (Beyrut 1957). Bu konuda ayrıca bk. Ahmed Emîn, a.g.e., III, 22, 323.

61 Abdülkâhîr el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak, s. 181; Usûlü'd-dîn, s. 308, (İst. 1346/1928); İbn Hazm, a.g.e., III, 54; İsferyânî, a.g.e., s. 61; Carra de Vaux, Bîşr, I A, II, 655.

62 İbn Hazm, a.g.e., III, 22; Pezdevî, a.g.e., s. 166, 175.

63 İsferyânî, a.g.e., s. 61.

64 Hayyât, a.g.e., s. 68.

65 Nyberg, a.g.e., s. 135.

66 Bk. İbnü'l-Murtazâ, Tabakâtü'l-mu'tezile, (Beyrût 1961).

67 Abdülkâhîr el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak, s. 181.

68 Bk. Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, I, 90, (Beyrût 1975); Carra de Vaux, (A.N. Nader J. Schacht), Bîşr b. Ghıyath, a.g.e., I, 1242; W.M. Watt, İslâm Düşüncesinin..., s. 250.

Allahın sıfatları konusunda Cehm b. Safvân'ın tesirinde kaldığı bilinen Bişr, teşbih ifade eden haberî sıfatları uygun manalara te'vîl veya reddetmiş, Kur'ânın yaratılmış olduğunu ileri sürmüş, ru'yetullâhî inkâr cihetine gitmiştir⁶⁹. Bişr el-Merîsî, Allahın iradesini zâtî ve fiilî olarak ikiye ayırmış, fiilî iradenin, Allahın fiilinde cârî ve zâtının gayrı olan bir irade olduğunu ileri sürmüştür⁷⁰. Böylece O, daha sonraları görülen zâtî-fiilî sıfat ayırımına önceden işaret etmeye çalışmıştır⁷¹.

İmanın tarif ve muhtevası konusunda ise, imanı, hem dil hem de kalb ile tasdik olarak tarif etmiştir⁷². Allahın, ehl-i kiblede büyük günah işleyenleri ebedî cehennemde bırakmasının imkânsız olduğunu, çünkü mümini ebedî azapta bırakmanın adalet olmadığını, bu sebeple büyük günah işleyenlerin ateşe girdiklerinde, günahları miktarınca azab gördükten sonra oradan çıkarılıp, cennete girdirileceklerini ileri sürmüş⁷³, bu hususta "Kim zerre miktarı hayır işlerse karşılığını, kim de zerre miktarı şer işlerse karşılığını (cezasını) görür"⁷⁴ ayetini delil getirmiştir⁷⁵. Esas küfrün, lâfzî bir hükmün inkârı ve reddi olduğunu söyleyen⁷⁶ Bişr'e göre, güneşe, aya veya bir puta secde etmek bizâtihi küfür değil, belki bir küfür alâmetidir. Çünkü bunlara ancak kâfir olan secde eder⁷⁷.

Günahları kebîre ve sağîre olarak ikiye ayırmayan Bişr, Allaha isyan sözkonusu olan herşeyin kebîre olduğunu belirtmiş⁷⁸, kişide iman ve marifetin geçerli olabilmesi için akıl ve bulûğ şartlarının aynı anda bulunması gerektiğini ileri sürmüştür⁷⁹.

Bütün bu görüşler dikkate alındığında Bişr'in, tek mezhebe sıkı sıkıya bağlı bir kişi olmayıp, fıkhıta re'y taraftarı bir hanefî, itikatta da bazen sünnî, bazen cehmî-mu'tezilî, bazen de mürcîî görüşlere sahip bir kelâmcı olduğu anlaşılır.

III- ESERLERİ

Pekçok eser yazmış olan Bişr'in bütün kitapları kaybolmuştur. Zehebî (748/1347) O'nun eserleri arasında şu isimleri saymaktadır: K. et-Tevhîd, K. el-İrcâ, K. er-Red ale'l-havâric, K. el-İstitâa, er-Red ale'r-râfıza fi'l-imâme, K. Küfri'l-müşebbihe, K. el-Ma'rife, K.el-va'id⁸⁰. Kâtip Çelebi (1067/1657) de O'nun el-Hucece isimli bir eserinin olduğunu bildirir⁸¹.

69 Bu tevil ve görüşlerle tenkidi için bk. Dârimî, a.g.e., s. 357-565.

70 Eş'arî, a.g.e., II, 515.

71 W.M. Watt, a.g.e., s. 250.

72 Eş'arî, a.g.e., I, 140; Abdülkâhir el-Bağdâdî, a.g.e., s. 181; İsferyânî, a.g.e., s. 61.

73 Eş'arî, a.g.e., I, 149; İbn Hazm, a.g.e., IV, 45; Şehristânî, a.g.e., I, 144; Ahmed Emîn, a.g.e., III, 323.

74 ez-Zilzâl 99/7-8.

75 Eş'arî, a.g.e., I, 149.

76 Eş'arî, a.g.e., I, 140.

77 Eş'arî, a.g.e., I, 140; Abdülkâhir el-Bağdâdî, a.g.e., s. 181-182; A.S. Tritton, a.g.e., s. 77.

78 Eş'arî, a.g.e., I, 143; A.S. Tritton, a.g.e., s. 77.

79 Abdülkâhir el-Bağdâdî, Usulüddîn, s. 256.

80 Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, X, 201. Ayrıca bk. Ömer Rızâ Kehhâle, a.g.e. III, 46.

81 Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, I, 632 (İst. 1971).

Bişr'in eserleri bugün elde mevcut olmamakla beraber, O'nun, katıldığı çeşitli münakaşalarda muarızlarına verdiği cevaplar ve çeşitli sözleri bize kadar ulaşmıştır⁸². Ayrıca O'nun görüşlerinin reddini hedef alan iki eser bugün elimizde mevcuttur. Bunlardan ilki hadisçi, müsned sahibi Osmân b. Saîd ed-Dârimî (282/895) nin yazdığı ve kısaca er-Red (veya en-Nakz) ale'l-Merîsî diye bilinen⁸³ eserdir. Tam adı "Nakzu'l-imâm Ebî Saîd Osmân b. Saîd ale'l-Merîsiyyi'l-cehmiyyi'l-anîd fî mâ fterâ ala'llâhi mine't-tevhîd"⁸⁴ veya "Reddü'l-imâmî'd-Dârimî Osmân b. Saîd ale'l-Merîsiyyi'l-anîd"⁸⁵ tir. Nakzu Osmân b. Saîd ale'l-kâzîbi'l-anîd adıyla da tanınan⁸⁶ ve Köprülü Kütüphanesinde bir yazma nüshası bulunan⁸⁷ bu reddiye matbudur⁸⁸. Bişr'in tabilerinden birinin, Dârimî'nin er-Red ale'l-cehmiyye isimli eserindeki görüşlerini tenkit etmesi sebebiyle kaleme alınmış olduğu anlaşılan⁸⁹ bu eserde, Dârimî haddizâtında Bişr'i tenkit etmiştir. Bişr'e yöneltilen tenkitleri iki noktaya ırcâ etmek mümkündür: Sıfatlar ve te'vîl. İncelendiğinde görüleceği gibi, Dârimî kitabında sıfatların isbatında ve muhaliflerini tekfîrde aşırı gitmiştir⁹⁰.

Diğer reddiye ise, Bişr'le Me'mûn'un huzurunda halk-ı Kur'ân konusunda tartıştığını söylediğimiz Abdülazîz b. Yahyâ b. Müslim el-Kinânî (235/849) tarafından kaleme alınan "Kitabu'l-hayde" isimli eserdir. Anılan zata nisbeti konusunda şüphe bulunan⁹¹ bu eserin adını İbn Teymiyye, "Kitâbu'l-hamîde fi'r-reddi ale'l-

- 82 Bk. Beyhakî, a.g.e., I, 204, 464; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., VII, 59-60. Abdülazîz el-Mekkî ile Me'mûn'un huzurunda yaptığı halk-ı Kur'ân tartışmasının bir özeti için bk. Alî el-Kârî, a.g.e., s. 30-31.
- 83 Zehebî, el-Uluvv li'l-aliyyi'l-ğaffâr, s. 144; Fuat Sezgin, a.g.e., I, 617.
- 84 Köprülü ktp., nr: 850, vr. 1^b. Ömer Rızâ Kehhâle, eserin adının "er-Red alâ Bişri'l-Merîsî fi mâ ibtedeahu mine't-te'vîl li mezhebi'l-cehmiyye" olduğunu söylemektedir. Bk. a.g.e., VI, 254.
- 85 Alî Sâmî en-Neşşâr-Ammâr Cem'î et-Tâlibî, Akâidü's-selef Mukaddimesi, s. 45, (İskenderiye 1971).
- 86 İbn Teymiyye, a.g.e., I, 437.
- 87 Köprülü ktp., nr: 850, vr. 1^a-68^a (İstinsah tarihi: h. 735). Bk. Fuat Sezgin, a.g.e., I, 601. Köprülü kütüphanesindeki bu yazmanın yer aldığı mecmuada, ayrıca Dârimî'nin hal tercemesi (vr. 68^b-69^b), er-Red ale'l-cehmiyye isimli eseri (vr. 76^a-109^b) ile Bişr'in hayatından bahseden bir yazma da bulunmaktadır (vr. 70^a-74^a). Fuat Sezgin her ne kadar Bişr'in hayatından bahseden bu yazmanın İbn Asâkir (571/1175) e ait olduğunu belirtmekte (GAS, I, 616-617); Dr. Ramazan Şeşen-Cevat İzgi-Cemil Akpınar'ın hazırladıkları "Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu" (I, 416, İst. 1406/1986) da Bişr'in hal tercemesinin İbn Asâkir'e ait Târîhu Dımaşk'tan alındığı görüşünü ileri sürmekte iseler de, eser incelendiğinde, Dârimî'nin hal tercemesinin İbn Asâkir'in Târîhu Dımaşk'ından, Bişr'in hal tercemesinin de Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd'ından alındığı görülecektir. Nitekim kitabın başına düşülen bir kayıta da Bişr'in hayatının Târîhu Bağdâd'tan alındığı yazılıdır (vr. 1^b).
- 88 Kâhire 1358; İskenderiye 1971 (Akâidü's-selef içinde, s. 357-565).
- 89 Dârimî, a.g.e., s. 359-360.
- 90 Alî Sâmî en-Neşşâr-Ammâr, Cem'î et-Tâlibî, a.g.e., s. 46.
- 91 Bk. Zehebî, Mîzânu'l-i'tidal, II, 639; Fuat Sezgin, a.g.e., I, 617. Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü'n Nedîm (438/1047) eserin anılan zata ait olduğu görüşündedirler. Târîhu Bağdâd, X, 449; el-Fihrist, s. 184, (Beyrût 1964).

cehmiyye" olarak bildirmektedir⁹². Çeşitli yazma nüshaları da bulunan⁹³ eser matbudur (Kâhîre ts.).

SONUÇ

Hicrî II. asrın son çeyreği ile III. asır başlarının önemli isimlerinden olan Bîşr, Cehm'in ortaya attığı halk-ı Kur'ân görüşünü serbestçe tartışmada ve yaymada, bu görüşün siyasiler aracılığıyla benimsetilme hareketinde müessir olmuş bir kişidir. O, renkli ve karmaşık bir fikir yapısına sahip olması ve herhangi bir mezhebe mutlak bağlanmaması sebebiyle pekçok cereyan tarafından dışlanmış ve fakat görüşleri hadîşçileri, mutezile ve ehl-i sünnet kelâmcılarını ve fıkıhçıları sürekli meşgul etmiştir.

KAYNAKLAR

Abdülkâhîr el-Bağdâdî, Abdülkâhîr b. Tâhîr, el-Fark beyne'l-fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar, trc. E. Ruhi Fırlah), İst. 1979.

———, Usûlü'd-dîn, İst. 1346/1928.

Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, I-III, Beyrût ts.

Alî b. Ebi'l-İzz, Şerhu'l-akîdeti't-tahâviyye, Kuveyt ts.

Alî el-Kârî, Alî b. Muhammed, Şerhu'l-fıhki'l-ekber, Mısır 1323.

Alî Sâmî en-Neşşâr-Ammâr Cem'î et-Tâlibî, Akâidü's-selef Mukaddimesi, İskenderiye 1971.

Âsım Efendi, Kâmûs Tercemesi, I-IV, İst. 1304-1305.

Beyhakî, Ebûbekr Ahmed b. el-Huseyn, Menâkıbu's-şâfiî, I-II, Kâhîre 1391/1971.

Brackelmann, GAL, I-II, Leiden 1944-1949; Suppl., I-III, Leiden 1937-1942.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil, Halku ef'âl'l-ibâd (Akâidü's-selef içinde, s. 114-219) İskenderiye 1971.

Carra de Vaux, Bîşr, İA, (İslâm Ansiklopedisi), II, İst. 1970.

Carra de Vaux-(A.N. Nader-J. Schacht), Bîşr b. Ghıyâth, The Encyclopaedia of Islam (New Edition), I, Leiden 1960.

Dârimî, Osmân b. Saîd, er-Redd ale'l-cehmiyye (Akâidü's-selef içinde, s. 253-356), İskenderiye 1971.

——— Reddü'l-İmâmî'd-Dârimî Osmân b. Saîd alâ Merîssiyyi'l-anîd (Akâidü's-selef içinde, s. 357-565), İskenderiye 1971.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâil, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, I-II, İst. 1929-1930.

Fuat Sezgin, GAS, I, Leiden 1967.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekr Ahmed b. Alî, Târihü Bağdâd, I-XIV, Beyrût ts.

Hayyât, Ebu'l-Huseyn Abdurrahîm b. Muhammed, el-İntisâr, Beyrût 1957.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, Telbîsü İbîs, Mısır 1368.

İbn Ebi'l-Vefâ el-Kuraşî, Abdülkâdir b. Muhammed, el-Cevâhiru'l-Mudriyye, I-IV, Mısır 1398/1978.

92 İbn Teymiyye, a.g.e., I, 437. Brockelmann ise "Kitâbu'l-hayde ve'l-İ'tizâr", "el-Haydetü'n-neyyira fî'r-reddi alâ men kâle bi halki'l-kur'ân" diye vermektedir. GAL Suppl, I, 340.

93 Bu nüshalar hk. bk. Brockelmann, a.g.e., I, 340; Fuat Sezgin, a.g.e., I, 617.

- İbnü'l-Esir, İzzüddın Alî b. Muhammed, el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb, I-III, Beyrût ts.
 — el-Kâmil fi't-târîh, I-XII, Beyrût 1385/1965.
- İbn Hacer Ahmed b. Alî el-Askalânî, Lisânü'l-mîzân, I-VII, Haydarâbâd 1330 dan ofset Beyrût ts.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, Vefeyâtü'l-a'yân, I-VIII, Beyrût ts.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed, el-Fasl fi'l-millel ve'l-ehvâ ve'n-nihal, I-V, Beyrût 1395/1975.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhays ibnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I-VIII, Beyrût ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, el-Bidâye ve'n-nihâye, I-XIV-Beyrût 1966.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, Lisânü'l-arab, I-XV, Beyrût ts.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, Tabakâtü'l-mu'tezile, Beyrût 1961.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, el-Fihrist, Beyrût 1964.
- İbn Tağribirdî, Yûsuf b. Tağribirdî, en-Nücümü'z-zâhire, I-XIII, Kâhire ts.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhâfîm, el-Akîdetü'l-hameviyyetü'l-kübrâ (Mecmûa-tü'r-resâilil-kübrâ içinde, II, s. 423-478), Beyrût 1392/1972.
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer Şâhfür b. Tâhir, et-Tebşîr fi'd-dîn, Mısır 1359/1940.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, Keşfu'z-zunûn, I-II, İst. 1971.
- Leknevî, Muhammed Abdülhays b. Muhammed, el-Fevâidü'l-behiyye, Beyrût 1324.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim el-Haccâc, el-Câmiu's-sahîh, I-V, Mısır 1374.
- Nyberg, Hayyât'ın el-İntisâr'ına yazdığı notlar, Beyrût 1957.
- Ömer Rızâ Kehhâle, Mu'cemu'l-müellifin, I-XV, Beyrût ts.
- Pezdevî, Ebu'l-Yûsr Muhammed b. Muhammed, Ehl-i Sünnet Akaidi (trc. Şerafettin Gölcük), İst. 1980.
- Ramazân Şeşen-Cevat İzgi-Cemil Akpınar, Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu I-III, İst. 1406/1986.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm, el-Milel ve'n-nihal, I-II, Beyrût 1975.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk, I-XI, Beyrût ts.
- Tritton A.S., İslâm Kelâmı (trc. Mehmet Dağ), Ankara 1983.
- W.M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara, 1981.
- The Beginnings of the Islamic Theological Schools (Revue des Etudes Islamiques içinde, XLIV, s. 15-21), Paris 1976.
- Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdillâh, Mu'cemu'l-büldân, I-V, Beyrût 1376/1957.
- Zebidî, Muhammed Murtazâ ez-Zebidî, Tâcu'l-arûs, I-X, Beyrût ts.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed, Mîzânü'l-i'tidâl, I-IV, Beyrût 1382/1963.
- Sıyeru a'lâmi'n-nübelâ, I-XXIII, Beyrût 1402/1982.
- el-Uluvv li'l-aliyyi'l-ğaffâr, Medîne, 1388/1968.
- Ziriklî, Hayruddın ez-Ziriklî, el-A'lâm, I-X, Beyrût ts.